

УДК 94 (=512.19 : 560) «1980/2000»
DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2021.1.52>

*Рустем Аблятіфов**

РОЛЬ А.І. КИРИМЛИ У РОЗВИТКУ РУХУ КРИМСЬКОЇ ДІАСПОРИ ТУРЕЧЧИНИ (КІНЕЦЬ 1980-х – ПОЧАТОК 2000-х рр.)

Анотація: *Стаття присвячена діяльності видатного діяча світової та турецької діаспори киримли, державного та політичного діяча Туреччини, Амета Іхсана Киримли (1920-2011) наприкінці 20 сторіччя щодо об'єднання кримської діаспори Туреччини, інституалізації діаспорного руху, створення умов стосовно ефективної підтримки процесу репатріації народу киримли з місць колишнього заслання на історичну Батьківщину – Крим з боку діаспорних організацій Туреччини тощо. Оцінюються його роль і внесок у процеси відновлення прав і свобод киримли, відродження їхніх культури, мови та освіти. Також досліджуються маловідомі в Україні історичні факти щодо співробітництва А.І. Киримли з представниками світової української діаспори та його діяльності стосовно розвитку плідних відносин між незалежною Україною та Турецькою Республікою.*

Ключові слова: *Амет Іхсан Киримли, кримська діаспора, киримли, Крим, Туреччина, репатріація*

Описуючи діяльність кримської діаспори в історії Туреччини кінця 2000-х рр., неможливо залишити поза увагою роль постаті Амета Іхсана Киримли, який кардинально вплинув на розвиток організованого діаспорного руху киримли¹, ставши стрижнем, навколо якого організаційно сформувалася сучасна кримська діаспора Туреччини.

На жаль, питання розвитку організованого життя кримської діаспори Туреччини, її внеску у процес репатріації народу киримли до Криму, відродженні його культури, освіти, духовності, зокрема, ролі та місця у цих процесах А.І. Киримли, й досі залишається недослідженим українськими істориками. Це питання висвітлювалося доволі фрагментарно, у контексті загальних досліджень національно-визвольної боротьби народу киримли за свої права. Між тим, підтримка повернення кримців з місць колишнього заслання на історичну Батьківщину з боку турецької діаспори, була різносторонньою й охоплювала десятки тисяч членів кримських громад Туреччини.

Тому актуальність теми визначається необхідністю системного дослідження ролі кримської діаспори Туреччини у процесі повернення народу киримли на історичну Батьківщину, осмислення її внеску та впливу на відродження культури киримли, захисту їхніх прав і свобод, а також внеску видатного державного та політичного діяча Туреччини А.І. Киримли. Відносини України з Турецькою Республікою, як стратегічних партнерів, об'єктивно зумовлюють потребу наукового осмислення участі у них кримців Туреччини, їхнього впливу на країну перебування та зв'язків з історичною Батьківщиною.

* *Аблятіфов Рустем Мамут оглу* – магістр державного управління, здобувач ступеня доктора філософії, історичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3368-7203>; e-mail: abu-bakr@ukr.net

¹ *Qırımlı* – «киримли», етнонім-самоназва корінного народу Криму, відомого також як «кримські татари».

Серед зарубіжних і вітчизняних дослідників, які досліджували ці питання можна виділити А.М. Арабаджи², Б.Г. Вільямса³, М. Губогло⁴, Е. Кангієву⁵, Х. Кирилми⁶, Е. Оллуорта⁷, П. Реддудей⁸, Е. Сейдаметова⁹, М. Улькюсала¹⁰, А. Фішера¹¹, С. Червонну¹² тощо.

Так, якщо М.Н. Губогло та С.М. Червонна ретельно досліджуючи національний рух кирилми за право повернення до Криму у колишньому СРСР, фрагментарно згадували про контакти активістів руху з представниками кримської діаспори Туреччини, то А.М. Арабаджи, у власному дослідженні загальної діяльності діаспорних організацій, так само не акцентував свою увагу на ролі та впливі діаспори Туреччини на процес репатріації народу кирилми на історичну Батьківщину. Е. Кангієва дослідила один з аспектів діяльності кримської діаспори, а саме, її періодичні видання, Е. Сейдаметов, натомість, описав діяльність щодо підтримки руху репатріації кирилми, але кримської громади США, опосередковано згадавши про її зв'язки з громадою Туреччини. Праці М. Улькюсала, Х. Кирилми та А. Фішера розглядають історичні події, що відбувалися у діаспорних громадах до початку 1980-х рр., себто, до початку масового повернення репатріантів до Криму. Крім того, Х. Кирилми описує у власних дослідженнях етапи еміграції кримців та їхнє облаштування у Туреччині. Б.Г. Вільямс, Е. Оллуорт, П. Реддудей досліджували загальну історію народу кирилми, процес його повернення на історичну Батьківщину, так само фрагментарно торкаючись діяльності кримської діаспори Туреччини. Тим більше, в усіх цих працях можна знайти лише окремі згадки про постать А.І. Кирилми, але не встановлення його ролі та внеску у процес репатріації кирилми, як лідера кримської громади Туреччини, наприкінці 1980-х – початку 2000-х рр.

Амет Іхсан Кирилми (*Ahmet İhsan Kırmılı*) народився 23 квітня 1920 р. у м. Баликесір, Туреччина. Прадід А.І. Кирилми, ісламський вчений Улема-йі Ізам Мешайіх-і Кірам Аксейід Мемет-ефенді з Багчасараю, після Кримської війни, як інші його

² Arabacı H.M. Türk Tarihi ve Kültürü Açısından Türkiye'de Bulunan Kırım Dernek ve Vakıflarının Önemi. Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, Türkiye, 2006. 125 s. URL: <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/TEZ/41902.pdf>

³ Williams B.G. The Crimean Tatars: the diaspora experience and forging a nation. Leiden; Boston; Köln: Brill, 2001. 520 p.

⁴ Губогло М.Н., Червонная С.М. Крымскотатарское национальное движение. Т. 1. История. Проблемы. Перспективы. Москва, 1992. 331 с.

⁵ Кангієва Е.М. Вивчення історії та етнографії Криму в тюркомовній періодиці кримськотатарської діаспори (1888-1991 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2008. 20 с.

⁶ Kırmılı H. Türkiye'deki Kırım Tatar ve Nogay Köy Yerleşimleri. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012. 678 s.

⁷ The Tatars of Crimea Return to the Homeland / ed. by E. Allworth. Duke University Press; Durham and London, 1998. 400 p.

⁸ Reddaway P. The Crimean Tatar drive for repatriation. In: Tatars of Crimea. Return to the Homeland / Ed. E. Allworth. Duke University Press; Durham and London, 1998. P. 226-236.

⁹ Сейдаметов Е.Х. Рух солідарності кримськотатарської діаспори у США з боротьбою співвітчизників за повернення на історичну батьківщину (1960-ті - початок 2000-х років): автореф. дис... канд. іст. наук. Одеса, 2007. 21 с.

¹⁰ Ülküsal M. Kırım yolunda bir ömür. Hatıralar. Ankara: Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi, 1999. 424 s.

¹¹ Fisher A. The Crimean Tatars, the USSR and Turkey. In: Soviet Asian Ethnic Frontiers / ed. William McCagg and Brian Silver. New York, Pergamon Press, 1979. P. 1-24.

¹² Губогло М.Н., Червонная С.М. Op. cit.

співвітчизники, відправив свою родину до *Aq topraq*¹³. Сам він залишився у Криму. Своїй родині Аксейїд Мемет-ефенді дав трохи грошей і Святий Коран, на початку якого написав їм такі слова: «Я залишатимусь тут, мої плоть та кістки стануть землею, на ній ростимуть трави, і на їхній запах прийдуть сюди мої онуки». Родина знайшла притулок у м. Баликесір, де оселилася у «Кримському кварталі», побудованому урядом султана Абдульмеджида I для переселенців.

У 1947 р. А.І. Кирилми закінчив медичний факультет Іstanbulського університету. Його громадська діяльність розпочалася саме під час навчання: він був обраний до керівних органів студентської спілки університету та спілки студентів Баликесіра. Після чого, у 1949-1957 рр. проходив спеціалізації в області педіатрії у Великій Британії та США¹⁴. Як можна бачити, Кирилми прагнув вдосконалити себе як лікар, перейняти передовий досвід у медицині. У Великій Британії, крім того, він пройшов гарну школу політичної діяльності як член ради Федерації турецьких студентів. Саме тут, в Англії, А.І. Кирилми дізнався приголомшуючу новину про Депортацію народу кирилми у 1944 р. Тоді він вирішив активно боротися за відновлення історичної справедливості по відношенню до своїх співвітчизників. З того часу справа допомоги народу кирилми стало ділом його життя¹⁵. В Америці він також не залишив активну громадську діяльність: заснував та очолив Асоціацію турецьких студентів США та долучився до Американської асоціації кримських тюрків (АСКТ). Згодом, АСКТ надасть А.І. Кирилми звання «Почесного» голови» за великий внесок в її розбудову¹⁶.

Протягом 1950-1957 рр. Кирилми активно працював, аби у США дізналися про долю депортованого радянським режимом народу кирилми. Для цього він організував там кілька конференцій. Американський період життя Кирилми мав величезне значення для його подальшої долі. Саме тут він познайомився зі славетними борцями за незалежність України – подружжям Ярослава та Ярослави Стецько¹⁷. Їхня дружба тривала усе життя. У ті роки, спілкуючись з представниками української діаспори, А.І. Кирилми дізнався про Україну. Кирилми розповідав про кумедний випадок, що трапився у ті роки, коли вони співпрацювали у рамках Антибільшовицького блоку народів (АБН), і мав пожартувати, аби розрядити ситуацію: «На одному із засідань [АБН] у Мюнхені йшла мова про кримців, і головувала там Слава Стецько. Чи то вона, чи то хтось інший сказав, що «ці татари – одні розбійники, вони нападали на Україну, забирали гарних жінок, та відвозили до Криму». Кирилмал піднімає руку, та каже: «Так, було таке. В усьому винні самі українці». Усі

¹³ «Світла земля» – символічна назва Туреччини серед народу кирилми у середньовіччі, як земля, що знаходиться під управлінням Халіфа усіх мусульман.

¹⁴ *Aytar N. Meşhurlarımız – Dr. Ahmed İhsan Kırmırlı // Kırm Bülten. 2009. Sayı 64. S. 4.*

¹⁵ Ахмет Ихсан Кырымлы. URL: <http://medeniye.org/node/815>

¹⁶ *Aytar N. Op. cit.*

¹⁷ Ярослав Семенович Стецько (1912 року – 1986) – український політичний і військовий діяч, активний діяч ОУН. З 1941 р. – перший заступник провідника ОУН-Б. У 1942-1944 рр. перебував у німецькому концтаборі Заксенгаузен. Після звільнення керував Антибільшовицьким блоком народів, був головою Проводу ОУН-Б.

Ярослава (Слава) Йосипівна Стецько (уроджена Ганна Йосипівна Музика; 1920-2003) – українська політична діячка, журналістка, співорганізатор Червоного Хреста УПА, жіночої мережі і юнацтва ОУН, Антибільшовицького блоку народів (АБН). Голова ОУН(б) (1991-2001). Перший лідер партії Конгрес українських націоналістів. Депутат Верховної Ради України 2, 3 і 4-го скликань.

здивовано переглядаються. А він продовжує: «Ви подивіться на пані Стецько – у свої 50 років вона така красуня! А уявіть, що їй 18 років, ну який чоловік не вкраде її? Крім того, ви покажіть хоч одну українську жінку, яка з Криму попросилася б назад?»¹⁸.

Після повернення із США, Кирилми мав приватну лікарську практику у рідному місті, одночасно не полишаючи активну громадсько-політичну діяльність. Він був членом керівних органів міського осередку Демократичної партії та кількох громадських організацій. У 1961 р. А.І. Кирилми обирають депутатом Великих Національних Зборів Туреччини від м. Балікесір від *Adalet Partisi* (Партії Справедливості, ПС). На першому з'їзді ПС, що відбувся у 1962 р., він був обраний членом Генеральної виконавчої ради та виконував ці обов'язки до 1976 р. Протягом 6 років він працював заступником голови партії¹⁹. Протягом 4 скликань, до 1977 р. Кирилми був депутатом парламенту і на різних міжнародних форумах постійно намагався привернути увагу громадськості до проблеми народу кирилми щодо відновлення права повернутися на історичну Батьківщину. Як депутат парламенту, Кирилми відвідував СРСР і мав зустріч з тодішнім керівником Радянського Союзу М. Хрущевим. Й саме він став першим іноземним політиком, якому вдалося у 1980-ті рр. зустрітися з радянським дисидентом Мустафою Джемілевим²⁰.

Послужний список А.І. Кирилми, як політичного та державного діяча Туреччини, вкрай великий: у 1973–74 рр. він обіймав посаду міністра туризму та промоції, одночасно був спікером і головою комісії охорони здоров'я, секретарем комісії парламенту з питань оборони. У складі урядових делегацій взяв участь у багатьох державних візитах.

Тобто, у 1987 р., коли А.І. Кирилми був обраний головою Товариства культури, фольклору та взаємодопомоги кримських тюрків Анкари, можна впевнено казати, що він входив до політичної еліти країни. До того ж, увесь його життєвий шлях свідчив про його активну позицію та надзвичайні організаторські здібності. Він завжди підкреслював, що «пишається тим, що є кримським татариним»²¹. Саме тому, свій авторитет серед політичного істеблїшменту Туреччини, власні знання та навички, Кирилми використовував на користь своїх співвітчизників, як у діаспорі, так і на Батьківщині. Слід зазначити, що перші товариства кирилми створювались як організації, що займалися культурою та фольклором. Саме таким товариством також було об'єднання в Анкарі, яке утворилося у 1955 р. Потрібно відміти, що на той час діяльність кримських товариств здебільшого обмежувалася справлянням вечірок на кшталт «Кримських ночей» чи «Днів чебурека»²².

Тому, як людина з великим державним досвідом, А.І. Кирилми, розумів, аби акумулювати зусилля кримської діаспори задля допомоги народу кирилми, потрібно карди-

¹⁸ Корниенко Я. «Мустафа Джемилев: «Наша позиция по Крыму такая: пусть берут все, пусть подавятся. Все равно потом заберем». URL: <https://reinvent.platfor.ma/mustafa-dzhemilev/>

¹⁹ Aytar N. Op. cit.

²⁰ В Крыму широко отмечают 85-летие главы крымскотатарской диаспоры Турции Ахмета Кырымлы. URL: <http://old.qha.com.ua/ru/obshchestvo/v-krimu-shiroko-otmetyat-85letie-glavi-krimskotatarskoi-diaspori-turtsii-ahmeta-kirimli/1272/>

²¹ Бекирова Г. «Наш дорогой Ахмед-эмдже». URL: <https://ru.krymr.com/a/26976109.html>

²² Toprak F. Perception of Homeland Among Crimean Tatar Diaspor Living in Turkey as Reflected on the Diaspora Journal Emel. Thesis for a Master of Social Science. Middle East Technical University, Ankara, 2013. P. 172–175. URL: http://ansamblperegrinus.pl/uploads/artykuly/perception_of_homeland_among_crimean_tatar_diaspora_living_in_turkey_fezya_toprak.pdf

нально змінити діаспорний рух. У першу чергу, об'єднавши розрізнені громади, перебудувати товариства на загальнонаціональний рух. Результатом 3 років перемовин, роз'яснень, стала зустріч кількох організацій 26 грудня 1990 р., на якій було досягнуто домовленості про об'єднання 7 осередків у Товариство культури та взаємодопомоги кримських тюрків Туреччини (ТКВКТ) із *Genel Merkezi* (Загальним центром) в Анкарі. Загалом, за керівництва А.І. Кирилми з 1990 р. до 2011 р. число організацій, що об'єдналися навкруги Анкари, досягло 25²³. Одночасно, лідер кримської діаспори був головою Федерації тюрків Болгарії, Азербайджану та Криму. Крім великої парасолькової організації, у різних містах країни функціонують ще 13 незалежних товариств і фондів кирилми. А.М. Арабаджи впевнений, що попри розбіжності між різними організаціями, що властиво для демократичного суспільства, уся діаспора спромоглася об'єднатися навколо важливої для народу мети або у критичній ситуації²⁴.

Кирилми також зіграв важливу роль в отриманні від Уряду Туреччини статусу «організації, що діє заради суспільного блага» у 1992 р., що дозволило отримати урядове фінансування діяльності ТКВКТ²⁵. Цей поважний статус, який, зокрема, свідчить про політичну вагу кримської діаспори у Туреччині, дав потужний поштовх розвитку діаспорного руху. Це також важливе досягнення для розвитку організованого діаспорного руху, яке вивело організацію на якісно новий рівень. Загальний центр ТКВКТ, таким чином, отримав можливість підтримувати свої осередки по країні, розподіляючи ресурси між невеликими чи фінансово слабкими філіями²⁶. Сьогоднішній лідер ТКВКТ Мюкремін Шайн, наголошуючи на його організаційні здібності, казав про Кирилми: «Якщо у нас були б такі самі можливості та повноваження, ми не змогли б так само інституційно вибудувати кримське товариство до такого рівня, не змогли б досягнути таких успіхів як він. ...у тих умовах, ми не змогли би досягти успіхів у фінансових справах»²⁷.

Саме ці фактори: об'єднання зусиль кількох десятків громад та урядова підтримка, призвели до поширення національної ідеї серед представників кримської діаспори Туреччини, багатократно зміцнили національні почуття кримців, викликали відчуття причетності діаспори до долі власного народу, піднесли політичну вагу кримської діаспори серед турецького суспільства, що дозволило ефективно лобювати кримське питання серед турецького політикуму, що, урешті-решт, надало кумулятивного ефекту діям діаспори щодо надання допомоги народу кирилми.

Кирилми, як людина, надзвичайно переймався долею своїх співвітчизників і намагався зробити усе можливе, щоб посприяти поверненню та допомогти облаштуванню репатріантів-кирилми на історичній Батьківщині. Він намагався, щоб процес допомоги не був

²³ Teşkilat. URL: <http://www.kirimdernegi.org.tr/dernek/teskilat>

²⁴ Arabacı H.M. Türk Tarihi ve Kültürü Açısından Türkiye'de Bulunan Kırım Dernek ve Vakıflarının Önemi. Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, Türkiye, 2006. s. 125. URL: <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/TEZ/41902.pdf>

²⁵ Tariçe. URL: <http://www.kirimdernegi.org.tr/dernek/tarihce>

²⁶ Так, наприклад, рішенням ЗЦ ТКВКТ від 14.12.02 р. вирішено сплатити витрати філії ТКВКТ на організацію зібрань, або рішенням від 27.03.03 р. осередку у Коджаелі на потреби виділено 500 млн. лір. Архів ТКВКТ. Книга рішень за 2002 р. Книга рішень за 2003 р.

²⁷ Merhum Genel Başkanımız Dr. Ahmed İhsan Kırmılı Dualarla Anıldı. URL: <http://www.kirimdernegi.org.tr/haberler/1086-merhum-genel-baskanimiz-dr-ahmed-ih-san-kirimli-dualarla-anildi>

хаотичним, а набув системного порядку. Він волів, щоби товариства діяли за планом і дотримувалися певної стратегії у наданні допомоги Криму. Як фаховий лікар, А.І. Кирилми переживав за здоров'я репатріантів, оскільки бачив, що часто-густо вони обмежені у доступі до медичних послуг у Криму. Зокрема, за його ініціативою серед кримської діаспори Туреччини була розпочата кампанія зі збору коштів «Побудуємо лікарню для Криму!», аби створити сучасну лікарню, куди могли би звертатися репатріанти з усього Криму²⁸.

Так само системно, він організовував і діаспорний рух всередині Туреччини. Активісти ТКВКТ підкреслюють його вирішальну роль у створенні загальнотурецького діаспорного руху, розбудові сучасної структури товариства, у його інституційному становленні. Вони переконані, що завдяки об'єднанню окремих кримських громад у потужну організацію, вдалося вибудувати ефективну систему допомоги власному народові у поверненні до Криму, відродженню національної культури²⁹. Заслуга Кирилми, у першу чергу, полягає у тому, що він змінив вектор діяльності кримських товариств: не на задоволення власних потреб і бажань, як-от, вивчення фольклору чи проведення розважальних заходів, а на працю заради допомоги власному народові та історичній Батьківщині.

Загальний центр ТКВКТ наполегливо працював над підвищенням авторитету національних представницьких органів кирилми – Курултаю та Меджлісу кримськотатарського народу у Туреччині. 5 лютого 1992 р., себто, через два дні після визнання Туреччиною незалежності України, новообраний Голова *Міллі Меджлісу* М. Джемілев прибув з візитом до цієї країни³⁰. Це був не просто перший візит М. Джемілева в якості лідера Меджлісу, а взагалі перше у його житті відвідування Туреччини. Тому візит голови Меджлісу, ретельно організований ТКВКТ й особисто А.І. Кирилми, мав велике історичне та символічне значення для кримської діаспори.

Громада кирилми зустріла М. Джемілева, з великим піднесенням, як національного героя: зустріти його на летовищі зібралися тисячі людей, кавалькада, що супроводжувала голову Меджлісу, розтягнулася більш ніж на п'ять кілометрів, його вітали з прибуттям на усьому шляху від Істанбулу до Анкари³¹. Турецька Республіка також приймала М. Джемілева на найвищому державному рівні. Серед вищих посадових осіб і провідних політиків країни, які зустрічалися з ним, були: президент Тургут Озал, голова парламенту Хюсаметтін Джіндорук, прем'єр-міністр Сулейман Демірель, міністри, лідери партій, губернатори провінцій і міські голови. Варто зауважити, що усі зустрічі були не просто протокольними, а були надзвичайно емоційно забарвленими, проходили у вкрай доброзичливій і щирій атмосфері. За час перебування у Туреччині Голова Меджлісу взяв участь у конференціях у кількох університетах, мав численні зустрічі з громадськістю, інтелігенцією, дав численні прес-конференції й інтерв'ю турецьким медіа³². З того часу, лідерів Меджлісу приймають у Туреччині на вищому державному рівні, а М. Джемілева називають не інакше, як «*Qırımğlu*», себто, «син Криму».

²⁸ Özşeker B. «Kırım Türkleri'nin sağlık sorunları» // Bağçesaray. 1994. Sayı 2. S. 2.

²⁹ Інтерв'ю з Тунджером Калкаєм (Tuncer Kalkay) записано 29.11.2018 р. у м. Анкара; інтерв'ю з Намиком Кемалом Баяром (Namık Kemal Bayar) записане 20.12.2018 р. у м. Анкара; інтерв'ю з Оя Деніз Чонгар-Шайн (Oya Deniz Çoňar-Sahin) записане 02.01.2019 р. у м. Анкара.

³⁰ Karatay Z. Kırım Tatar Meclisi Başkanı ve Meclis heyetinin Türkiye ziyareti // Emel. 1992. № 188. S. 1.

³¹ Інтерв'ю із Зафером Каратаєм (Zafer Karatay) записане 30.01.2019 р. у м. Істанбул.

³² Karatay Z. Op. cit. S. 1-32.

ТКВКТ послідовно працювало з урядовими органами, любіючи питання допомоги своїм співвітчизникам у Криму. Так, у звітах про діяльність ТКВКТ можна знайти згадки про регулярні контакти його представників з різними міністрами. Заради підтримки Днів кримськотатарської культури у Києві, ТКВКТ провело перемовини з МЗС Туреччини у 2003 р. Також, згадується і про контакти з Радою вищої освіти задля сприяння абітурієнтам з Криму³³. Активісти наголошували, що ухвалення жодного рішення влади Туреччини стосовно інтересів народу киримли на будь-якому рівні не обійшлося без їхньої участі: від *muhtar* (старости) кварталу чи села до глави держави³⁴.

Слід відзначити, що хоча національний рух киримли під час боротьби за повернення до Криму у СРСР апелював до міжнародної спільноти, найбільшу надію кримці поклали на *Aq topraq*. Історична пам'ять, що зберігалася серед народу киримли, змушувала його чекати підтримку з боку їхніх найближчих родичів. Навіть попри те, що це очікування часто-густо були перевищеними, надія на підтримку турецького народу ніколи не полишала киримли.

Проте, з середини 1990-х рр. певна ейфорія від очікувань на турецьку допомогу по trochu стала розвіюватися, оскільки фінансові ресурси Туреччини були обмежені та її уряд виділяв кошти лише на деякі культурні програми репатріантів-киримли.

Це підтверджує й Ф.Т. Айдин: «У регіоні Чорного моря, у 2000-х рр., у той час, коли двосторонні відносини Туреччини з Україною, Грузією та Азербайджаном плідно розвивалися, турецька зовнішня політика, в цілому, була не дуже активною. В її зовнішньополітичному дискурсі навіть боснійці і палестинці знайшли більше відображення, ніж кримські татари, чеченці та черкеси – північні тюркські та мусульманські брати. Зовнішня політика Туреччини у Чорному морі здебільшого формувалася з огляду на традиційний інтерес до забезпечення морської безпеки та суверенітету над протоками»³⁵.

Тому, в умовах інституційної слабкості молоді української держави, неоднозначного ставлення уряду України, як до процесу репатріації, так і до народу киримли, та часто-густо відверто ворожого ставлення до репатріантів-киримли пострадянської та російськомовної, за своєю сутністю, влади Кримського півострову на усіх рівнях, відсутності фінансових і матеріальних ресурсів народу киримли у цілому, важливість допомоги з боку кримської діаспори Туреччини ставала критично важливою для процесу становлення національних інститутів киримли, відродження їхньої культури та духовності.

Причому, лідер кримської діаспори думав стратегічно: він був впевнений, що народ у Криму повинен мати усі можливі атрибути сучасної нації, щоб розвиватися незалежно від бажань чи можливостей влади чи суспільств, що його оточують. Тому, метою діаспори було створення банку, видавництва, лікарні, засобів масової інформації, освітніх і культурних закладів, об'єктів культури тощо³⁶. З одного боку, ця мета була обумовлена тим, що діаспора

³³ Arabacı H.M. Op. cit. S. 97-98.

³⁴ Вказ. інтерв'ю з Т. Калкаєм; вказ. інтерв'ю з Н.К. Баяром.

³⁵ Айдин Ф.Т. Чорноморська політика Туреччини: Балансування чи «Російська рулетка»? // Чорноморська безпека. 2017. № 1 (29). С. 57.

³⁶ Aydin F.T. Comparative Cases in Long-Distance Nationalism: Explaining Émigré, Exile, Diaspora and Transnational Movements of the Crimean Tatars. Thesis for a Doctor of Philosophy in Political Science, University of Toronto, Toronto, Canada. 2012. P. 351. URL: https://tspace.library.utoronto.ca/bitstream/1807/67253/1/Aydin_Filiz_T_201211_PhD_thesis.pdf

була занепокоєна нехтуванням прав киримли, значним обмеженням їхнього доступу до ресурсів і державних послуг у Криму, з іншого боку, діаспора воліла діяти інституційно, тобто, закласти певні підвалини задля відновлення державності народу у майбутньому.

За свідченням члена правління ТКВКТ Н.К. Баяра, згідно із записами у книгах рішень ТКВКТ, з кінця 1990-х рр. вони змогли акумулювати та спрямувати допомоги до Криму на суму більше ніж 5 млн. доларів США³⁷.

Іншою сферою діяльності кримської діаспори було сприяння розвитку плідних турецько-українських відносин. Киримли Туреччини уповні намагалися виконати роль містка між країнами, що їм відводили політики й експерти. Останні підкреслюють, що «до теперішнього часу організації кримців були лідерами щодо дружби та тісних зв'язків між Туреччиною та Україною»³⁸. У рамках цієї діяльності, ТКВКТ організовувало в обох країнах семінари та конференції щодо розвитку економіки Криму та залучення інвестицій³⁹, започаткування бізнесу на півострові, сприяли встановлення побратимських відносин між українськими та турецькими містами⁴⁰. З моменту початку функціонування українських дипломатичних установ на території Туреччини активісти кримських громад намагалися усіляко посприяти їхній діяльності⁴¹, запрошували українських дипломатів на власні заходи та свята тощо, сприяли зв'язкам громадян України з місією⁴². Згадки про це можна знайти в усіх без винятку друкованих виданнях кримських товариств⁴³. Разом з цим, діаспора киримли вважала за свій обов'язок передати через дипломатів до української влади власне занепокоєння щодо проблемних питань їхнього народу у Криму, ситуації з правами та свободами репатріантів в Україні.

У відповідності до проукраїнської позиції Меджлісу, лідери Загального центру намагалися побудувати відносини з посольством України у Туреччині та Україною, задля чого у 1999 р. заснували Товариство турецько-української дружби, яке очолив голова ТКВКТ А.І. Киримли. Навіть, коли філія ТКВКТ в Істанбулі вирішила виразити протест проти ігнорування інтересів киримли у Криму, вони не стали влаштовувати публічну акцію протесту біля будівлі української дипломатичної місії, а звернулися з проханням до Генерального консульства України прийняти їх і висловили свою думку та вимоги у приміщенні дипломатичної місії⁴⁴. Активісти кримської діаспори наголошували, що їхнє завдання, щоб Україна сприймала Туреччину як союзника.

Натомість, довгі роки МЗС України не сприймало кримську громаду Туреччини, як власне діаспору України, і не намагалася використати фактор кримської громади Туреччини заради національних інтересів держави. Українські дипломати нехтували увагою активістів кримських товариств, а часом відношення до них було навіть просто ворожим.

³⁷ Вказ. інтерв'ю з Н.К. Баяром.

³⁸ *Тогрул И.* Турецко-крымские отношения в новых геополитических условиях (1991-2011) // Збірник доповідей і тез. III Міжнародний тюркологічний симпозиум «Минуле-теперішнє-майбутнє кримських татар» (15-17 жовтня 2012 р., Сімферополь – Крим / Україна). Сімферополь: Кримнавчпеддержвидав, 2014. С. 239.

³⁹ MÜSAN'ın «Türk cumhuriyetleri ve Kırım Türkleri» konulu paneli // *Emel.* 1992. № 189. S. 36.

⁴⁰ *Eskişehir Kırım'ın Sudaş şehri ile kardeş şehir oldu* // *Kırım Postası.* 1998. Sayı 2. S. 11.

⁴¹ Інтерв'ю з Джелиалом Ічтенем (Celâl İçten) записане 15.01.2019 р. у м. Істанбул.

⁴² *Ibidem.*

⁴³ *Ukrayna Büyükelçisi konuğumuz oldu* // *Kırım Postası.* 2000. Sayı 10. S. 5.

⁴⁴ *Aydın F.T.* Op. cit. P. 345.

Часто-густо контакти з кримською діаспорою обмежувалися тільки питаннями оформлення віз до України⁴⁵.

Багаторічне служіння А.І. Кирилми власному народові з гідністю оцінено народом кирилми та світовою кримською діаспорою. Визнанням заслуг Кирилми на Батьківщині, у Криму, стало присвоєння у 2000 р. звання почесного доктора Кримського інженерно-педагогічного університету⁴⁶. Його ювілеї також урочисто відзначали у Криму⁴⁷. Ще за життя, на його честь у 2010 р. ТКВКТ разом з Фондом «Крим» заснував щорічний «Літературний конкурс імені Амета Іхсана Кирилми» для промоції рідної мови, в якому беруть участь юні та молоді кримці з усього світу⁴⁸. За ініціативою автора, як голови Київського товариства кримських татар, Указом Президента України № 263/2004 від 2 березня 2004 р. «за вагомий особистий внесок у розвиток співробітництва України та Турецької Республіки у гуманітарній сфері, надання практичної допомоги в облаштуванні кримських татар в Україні» А.І. Кирилми був нагороджений орденом «За заслуги» III ступеня⁴⁹, який йому вручив Голова Верховної Ради України В.М. Литвин під час візиту до Анкари. Знаменно, що лідер кримської діаспори став першим турецьким громадянином, який був відзначений українською державною нагородою⁵⁰. Громадські центри Іstanbulської філії ТКВКТ і ТКВКТ в Анкарі, де проходять більшість культурних, освітніх, мистецьких заходів кримців, також отримали ім'я А.І. Кирилми.

А.І. Кирилми користувався серед діаспорян беззаперечним авторитетом і повагою. За національною традицією усі шанобливо зверталися до нього не офіційно «пан», а *Амет-емдже*⁵¹. Загалом, А.І. Кирилми протягом 24 років був головою кримських об'єднань: 3 роки як голова кримського товариства Анкари та 21 рік як голова Загального центру об'єднання кримських товариств Туреччини.

А.І. Кирилми помер 11 грудня 2011 р. в Анкарі. Співчуття з приводу його кончини виразили Президент України В.Ф. Янукович і Президент Турецької Республіки А. Гюль. Вшановуючи пам'ять видатного діяча кримської діаспори, церемонію похорону відвідали міністр закордонних справ А. Давудоглу та міністр культури та туризму Е. Гюнай, Голова Меджлісу кримськотатарського народу М. Джемільев, Голова Партії націоналістичного руху Д. Бахчелі, численні представники кримських громад Криму, Туреччини, Румунії тощо⁵².

Справу життя А.І. Кирилми продовжує його син – відомий турецький історик, професор Хакан Кирилми, який вже сам є авторитетним діячем кримської діаспори Туреччини, та, справедливо, є сьогодні одним з облич сучасної діаспори.

⁴⁵ Вказ. інтерв'ю з Т. Калкаєм; вказ. інтерв'ю з Дж. Ічтенем.

⁴⁶ Доктору Ахмету Ихсану Кырымлы – 90 лет! URL: <https://avdet.org/ru/2010/04/19/doktoru-ahmetu-ihsanukyrymly-90-let/>

⁴⁷ В Криму широко отметят 85-летие главы крымскотатарской диаспоры Ахмета Кырымлы. URL: <http://old.qha.com.ua/ru/obschestvo/v-krimu-shiroko-otmetyat-85letie-glavi-krimskotatarskoi-diaspori-turtsii-ahmeta-kirimli/1272/>

⁴⁸ Dr. Ahmet İhsan Kırmılı edebiyat ödülleri Kırmılı'da yapılan törenle verildi // Kırmılı Bülten. 2011. Sayı 70. S. 17-19.

⁴⁹ Про нагородження А. Кирилми орденом «За заслуги». Указ Президента України № 263/2004 від 2 березня 2004 р. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2632004-1523>

⁵⁰ Ахмет Ихсан Кырымлы. URL: <http://medeniye.org/node/815>

⁵¹ *Emce* – дядько з боку батька, за національною традицією кирилми вживається як ввічливе звернення до старших чоловіків.

⁵² Dr. Ahmet İhsan Kırmılı'nın vefatı dolayısıyla // Kırmılı Bülten. 2011. Sayı 70. S. 2-4.

Таким чином, досліджено, що діяльність видатного державного та громадського діяча Туреччини, Голови Товариства культури та взаємодопомоги кримських тюрків А.І. Кирилми наприкінці 1980-х – початку 2000-х рр. була надзвичайно плідною та корисною. Встановлено, що саме А.І. Кирилми, маючи виняткові лідерські й організаторські якості, сумів, подолавши розбіжності та протиріччя, об'єднати більш ніж два десятки різних організацій у загальнотурецьке товариство кримської діаспори, створити та розбудувати його розгалужену структуру. Його зусиллями об'єднання кримських громад стало потужною та впливовою організацією, з думкою якої змушені рахуватися як урядові органи, так і політичні сили країни.

Одним з головних досягнень А.І. Кирилми є зміна напрямку діяльності діаспорних організацій, внаслідок чого був створений потужний рух підтримки репатріації народу кирилми з місць колишнього заслання на історичну Батьківщину, вдалося вибудувати ефективну систему допомоги власному народові у поверненні до Криму, відродженню національної культури, причому як, власне, серед кримських громад, так і серед турецького суспільства загалом. Підтверджено, що важливість допомоги з боку кримської діаспори Туреччини у той період була критично важливою для процесів повернення й облаштування репатріантів, становлення національних інститутів кирилми, відродження їхньої культури, освіти та духовності тощо. Також досліджені контакти А.І. Кирилми зі світової українською діаспорою та його діяльність стосовно розвитку плідних відносин між Україною та Туреччиною в якості голови Товариства турецько-української дружби. Встановлено, що роль А.І. Кирилми в об'єднанні кримської діаспори Туреччини була вкрай важливою, а внесок у розвиток діаспорного руху – вирішальним.

Rustem Ablâtifov

A Role of A.İ. Kırımlı to Develop the Crimean Diaspora in Turkey (late 1980s – early 2000s)

Abstract: This article is devoted to activities of the prominent figure of the global and Turkey's Crimean diaspora, statesmen and politician, Ahmet İhsan Kırımlı (1920–2011) to unite Turkey's Crimean diaspora, to institutionalize the diaspora's movement, to create conditions for an effectual support for the repatriation process of the Qırımlı nation from the former places of the exile to their historical Motherland – Crimea by the Crimean associations of Turkey at the end of 20 century. His role and contribution to processes to restore the Qırımlı's rights and freedoms, to revive their culture, language and education have been evaluated too. Also it have been studied little known in Ukraine historical facts on A.İ. Kırımlı's cooperation with the World Ukrainian diaspora and his activities to develop fruitful relations between the independent Ukraine and the Turkish Republic. Using his high prestige of the former lawmaker and minister, he managed to unite various associations and establish the powerful and influential umbrella organization of the Crimean centres in Turkey at the end of the 1980s. However, the principal accomplishment of A.İ. Kırımlı, as the Chairman of the General Centre of the Association of Culture and Mutual Aid of the Crimean Turks, in the first place, he re-

versed the direction of the Crimean associations' activity: not to meet their own needs and wishes, as to learn the folklore or conduct entertainments, but, to work for the sake the assistance for their own nation and the historical Motherland. Moreover, A.İ. Kırımlı made a significant contribution to develop the Turkish-Ukrainian relations as the head of the Turkish-Ukrainian friendship association. At the present time, the Association of Culture and Mutual Aid of the Crimean Turks is continuing to work based on the principles of A.İ. Kırımlı as a bridge between our countries.

Keywords: Ahmet İhsan Kırımlı, Crimean diaspora, Qırımlı, Crimea, Turkey, repatriation